

ОСОБЛИВОСТІ САМОСПРИЙНЯТТЯ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЯК ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

CHARACTERISTICS OF SELF-PERCEPTION OF TEENAGERS WITH INTELLECTUAL DISABILITIES AS THE BASIS OF SOCIAL-PSYCHOLOGICAL COMPETENCE

Стаття присвячена вивченню особливостей самосприйняття підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку як основи соціально-психологічної компетентності. Виявлено, що опрацювання проблеми соціально-психологічної компетентності здійснювалося переважно на прикладах особистості, що розвивається нормотипово. Соціально-психологічну компетентність в сучасній українській психології розглядають як особистісне утворення, що складається з системи когніцій, мисленневих процесів та компетенцій, що транслює діяльність; міжособистісної взаємодії, ефективних рішень, побутової діяльності, а детермінується соціально-психологічна компетентність впливами родини, роботи, засобів масової інформації, релігії, культурних та громадських організацій тощо. Важлива задача спеціальної психології полягає в екстраполяції даних тенденцій у сферу формування особистості дитини з особливими освітніми потребами, зокрема, у розвиток її компетентності, здатності бути успішним у соціальних проявах, уміння ефективно виконувати поставлені завдання, причому відповідальність за розвиток у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку необхідних соціальних компетенцій несе все їхнє соціальне оточення.

Закономірності, отримані в процесі емпіричного дослідження, дозволяють нам стверджувати, що в умовах зниження інтелекту підлітковий період є найбільш чутливим не тільки для розвитку соціалізації, але й для формування соціально-психологічної компетентності, основу якої складають компоненти самосприйняття. Необхідно враховувати стабільність розвитку ведучих та другорядних симптомокомплексів, які складають феномен самосприйняття підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку. Метод поперечних зрізів дозволив нам зафіксувати загальну позитивну картину процесу самосприйняття, кризові прояви літичні, а підлітковий вік для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку є чутливим щодо формування соціально-психологічної компетентності.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають в дослідженні структури соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку.

Ключові слова: самосприйняття, підліткова криза, підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку, соціально-комунікативна компетентність, симптомокомплекс.

The article is devoted to the study of the peculiarities of self-perception of adolescents with

intellectual disabilities as the basis of social and psychological competence. It was revealed that the study of the problem of socio-psychological competence was carried out mainly on the examples of a personality that develops normatively. Socio-psychological competence in modern Ukrainian psychology is considered as a personal formation consisting of a system of cognitions, thought processes and competences that translates activity); interpersonal interaction, effective solutions, household activities, and socio-psychological competence is determined by the influence of family, work, mass media, religion, cultural and public organizations, etc. An important task of special psychology is the extrapolation of these trends into the sphere of the formation of the personality of a child with special educational needs, in particular, the development of his competence, the ability to be successful in social manifestations, the ability to effectively perform tasks, and the responsibility for the development of adolescents with intellectual disabilities of the necessary social competences are carried by their entire social environment.

An important task of special psychology is the extrapolation of these trends into the sphere of the formation of the personality of a child with special educational needs, in particular, the development of his competence, the ability to be successful in social manifestations, the ability to effectively perform tasks, and the responsibility for the development of adolescents with intellectual disabilities of the necessary social competences are carried by their entire social environment.

The regularities obtained in the process of empirical research allow us to state that, in conditions of intellectual delay, the adolescent period is the most sensitive not only for the development of socialization, but also for the formation of social and psychological competence, the basis of which are the components of self-perception. It is necessary to take into account the stages of development of leading and secondary symptom complexes that make up the phenomenon of self-perception of adolescents with intellectual disabilities.

The method of cross-sections allowed us to record a general positive picture of the process of self-perception, crisis manifestations are lytic, and adolescence for children with intellectual disabilities is sensitive to the formation of social and psychological competence.

Prospects for further scientific investigations consist in the study of the structure of social-psychological competence of adolescents with intellectual disabilities.

Key words: self-perception, adolescent crisis, adolescents with intellectual disabilities, social-communicative competence, symptom complex.

УДК 159.922.76-053.6:316.6(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.26>

Кравець Ю.О.

аспірантка

Інститут спеціальної педагогіки

і психології імені Миколи Ярмаченка

Національної академії педагогічних наук

України

Постановка проблеми. Сучасна психологічна наука має достатній досвід застосування компетентнісної парадигми у вивченні особи-

стості. Необхідно відмітити, що опрацювання проблеми соціально-психологічної компетентності здійснювалося переважно на прикладах

особистості, що розвивається нормотипово. Так, Т. Яценко визначає соціально-психологічну компетентність як важливу характеристику активності особистості, яка є складноорганізованою системою, що містить в собі суб'єктивно значущі психологічні знання та відповідні їм компетенції, ставлення, особливості особистості, завдяки яким поведінка стає конгруентною, а прийняті рішення ефективними та конструктивними [12]; Т. Єрмаков також розглядає соціально-психологічну компетентність як складну характеристику людини, яка підтримує її умілість, вправність у конкретному колі питань, тобто компетентність вчений вважає особистісною якістю, а компетенцію – колом питань, які характеризують цю якість [4]. Інші підходи до соціально-психологічної компетентності полягають в тому, що її розглядають як: особистісне утворення, яке складається з системи когніцій, мисленнєвих процесів та компетенцій, що транслює діяльність (М. Докторович [3]); міжособистісної взаємодії (Л. Орбан-Лембрик [7]), ефективних рішень, побутової діяльності (М. Остряк [8]), а детермінується соціально-психологічна компетентність впливами родини, роботи, засобів масової інформації, релігії, культурних та громадських організацій тощо (R. Boshier [13]).

Однією з важливих задач спеціальної психології є екстраполяція цих провідних тенденцій у сферу формування особистості дитини з особливими освітніми потребами, зокрема, у розвиток її компетентності, здатності бути успішним у соціальних проявах, уміння ефективно виконувати поставлені завдання, причому відповідальність за розвиток у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку необхідних соціальних компетенцій несе все їхнє соціальне оточення. Дослідження сучасних українських вчених (Ю. Галецька [2], В. Засенко [5], Л. Прохоренко [5], І. Романшин [9], Г. Соколова [10], Я. Утьосов [11] та ін.) доводять необхідність зосередження дослідницької уваги на формуванні компетенцій ефективної взаємодії з оточуючими, розв'язування проблемних ситуацій та прогнозуванні їхніх наслідків, розвитку емпатійних компетенцій та навичок упевненої поведінки тощо. Не дивлячись на таке широке коло поставлених проблем, сучасні українські науковці залишаються єдиними у основному методологічному підході до вивчення соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелекту та спираються на врахування вікових, індивідуальних особливостей дитини та специфіки протікання дизонтогенезу. Виходячи з цього, продуктивним є підхід до вивчення соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку, побудований на принципах: зв'язку з реальними життєвими ситуаціями; вивченні

дитини в колективі та в процесі групової взаємодії; опори на індивідуальні особливості підлітків; позитивний вплив на них та емоційне сприйняття соціальних ситуацій (Я. Утьосов [11]).

Підтримуючи підхід до соціалізації, прийнятий у вітчизняній психологічній науці, ми розглядаємо соціально-психологічну компетентність підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку як сформовану у них здатність набувати знання, цінності, соціальні навички, соціальну сензитивність, завдяки яким стає можливою інтеграція дитини у суспільство та її адаптивна поведінка.

Мета статті: репрезентувати результати емпіричного дослідження особливостей самосприйняття підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку як основи їхньої соціально-психологічної компетентності.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан розробленості проблеми у спеціальній психології.
2. Виділити основні напрямки в дослідженні проблеми соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку.
3. Представити результати емпіричного дослідження.

Об'єкт дослідження: особливості особистості підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку.

Предмет дослідження: особливості самосприйняття підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку як основи їхньої соціально-психологічної компетентності.

Виклад основного матеріалу. Дослідження здійснювалося за допомогою проєктивної малюнкової методики «Намалюй себе», модифікованої нами на основі методики Р. Бернса «Намалюй людину». Для виявлення динаміки самосприйняття підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку нами був застосований метод поперечних зрізів – констатуючі зрізи на вибірці були отримані у підлітків 12 та 15 років.

Спираючись на методики та основні завдання дослідження, ми припустили, що основними симптомокомплексами самосприйняття підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку можуть вважатися ті, що розкривають особливості процесу соціалізації в цей період та відповідають віковим особливостям підліткового віку, як-от: психологічна незахищеність, тривожність, ставлення до себе, комплекс неповноцінності, ворожість, конфліктність, проблеми у спілкуванні та депресивність. Ми припускаємо, що такі симптомокомплекси не тільки розкривають вікові закономірності розвитку особистості в пубертаті, але й характеризують соціальну специфіку процесу соціалізації. Виділена

система симптомокомплексів є ієрархізованою – одні з них виконують подвійну функцію в процесі соціалізації, інші – другорядну, але сукупно вони складають цілісну картину самоприйняття та основних детермінант процесу становлення соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку.

У виділеній системі симптомокомплексів провідну функцію виконує психологічна захищеність, яка створює умови для позитивного ставлення дитини до себе, тобто ми маємо підстави припускати, що ступінь виразності саме цього провідного симптомокомплексу є важливим показником успішної соціалізації підлітків з порушенням інтелекту та розвитку їхньої соціально-психологічної компетентності. Перший констатуючий зріз за допомогою модифікованої малюнкової методики показав, що саме психологічна незахищеність є важливим показником самосприйняття в цей період. Свого максимуму вона досягає у 12 років (82 бали) з тенденцією до подальшого зниження у 15 років (60 балів).

Після впровадження спеціально розробленої корегуючої системи занять нами було зафіксовано відчутне зниження кількісних та якісних проєктивних показників психологічної незахищеності – у 12 років було зафіксовано 40 балів та у 15 років – 25 балів відповідно.

Ми інтерпретуємо такий продуктивний рух у зниженні відчуття психологічної незахищеності поступовими позитивними змінами в процесі набуття соціально-психологічних компетенцій, які надають підліткам з порушеннями інтелектуального розвитку навички успішної соціалізації.

Наступним важливим симптомокомплексом підліткового віку взагалі та особливостей самосприйняття в цей період є тривожність, яка характеризує особливості протікання пубертатної кризи.

Оцінюючи констатуючі поперечні зрізи, ми бачимо, що у 12 років в наших респондентів фіксується підвищена тривожність (57 балів), яка суттєво знижується у 15 років (24 балів). Аналогічна тенденція фіксується після корегуючих впливів. Тому ми можемо припустити, що така тенденція є притаманною для пубертата в цілому, як з нормативним розвитком психіки, так і з особливим, оскільки вікові коливання тривожності поступово формуються в процесі становлення соціально-психологічної компетентності та впливають на самосприйняття підлітків.

Наступний важливий симптомокомплекс, який впливає на самосприйняття та соціально-психологічну компетентність підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку – це комплекс неповноцінності, який можна розглядати як результат фрустрованої потреби у доланні негативних соціальних обставин.

Для побудови корекційних впливів важливою є теза А. Адлера, що комплекс неповноцінності як важливе вікове новоутворення в підлітковому віці виконує не тільки руйнівну функцію, він сприяє доланню складних соціальних ситуацій та закріпленню в них відчуття неповноцінності. Але при неблагоприємних соціальних умовах цей комплекс закріплюється та переходить у особистісну рису. В процесі констатуючих зрізів нами була зафіксована динаміка зростання даного симптомокомплексу, що є показником існування пубертатної кризи у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку.

Ворожість та конфліктність в підлітковому віці споріднені, утворюють комплекс ворожості, але, як показали результати нашого дослідження, у самосприйнятті в цей період представлені по різному, оскільки підліткова ворожість завжди спрямована на конкретний об'єкт, конфліктність може не бути конкретно спрямованою, але в підлітковому віці вони у комплексі надають емоційну розрядку. Тому й підліткова конфліктність може бути випадково спрямованою.

На дванадцятому та п'ятнадцятому роках у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку ми зафіксували низькі показники за комплексом ворожості, що можна пояснити нерозвиненою афективною сферою. Цікавим є факт, отриманий в результаті аналізу дитячих малюнків – у підлітків з порушеннями інтелекту не зафіксовані самовпевненість та імпульсивність при оцінюванні себе. Ми вважаємо, що цим можна пояснити відносну безконфліктність та позитивність самосприйняття та поведінки підлітків з порушеннями інтелекту.

Проблеми у спілкуванні проявляються на тлі вираженого комплексу неповноцінності та узгоджені з рівнем тривожності. В процесі постдіагностичної бесіди переважна більшість підлітків казали, що їхні труднощі в процесі спілкування пов'язані з сором'язливістю. Наприклад, малюнок Сергія Д., 12 років, продемонстрував наявність тривожності, підвищеної сензитивності до оцінок оточуючих, проблеми у спілкуванні. Таку ж тенденцію, але на тлі низької самооцінки, ми зафіксували на малюнку Миколи Т., 12 років, на якому ще виділяється дуже високий рівень тривожності.

Динаміка депресивності, відображена методом продольного зрізу, показує її низький рівень. На 12 році життя депресивність виконує другорядну функцію у самосприйнятті та фактично не впливає на становлення соціально-психологічної компетентності, пізніше, на 15 році така тенденція зберігається, але загальний фон депресивності незначно підвищується. Таку тенденцію ми зафіксували на малюнку Катрусі М., 12 років; Олени Г., 15 років та Тетяни Т. 12 років.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Виявлено, що опрацювання проблеми соціально-психологічної компетентності здійснювалося переважно на прикладові особистості, що розвивається нормотипово. Соціально-психологічну компетентність в сучасній українській психології розглядають як особистісне утворення, що складається з системи когніцій, мисленнєвих процесів та компетенцій, що транслює діяльність); міжособистісної взаємодії, ефективних рішень, побутової діяльності, а детермінується соціально-психологічна компетентність впливами родини, роботи, засобів масової інформації, релігії, культурних та громадських організацій тощо. Важлива задача спеціальної психології полягає в екстраполяції даних тенденцій у сферу формування особистості дитини з особливими освітніми потребами, зокрема, у розвиток її компетентності, здатності бути успішним у соціальних проявах, уміння ефективно виконувати поставлені завдання, причому відповідальність за розвиток у підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку необхідних соціальних компетенцій несе все їхнє соціальне оточення.

Закономірності, отримані в процесі емпіричного дослідження, дозволяють нам стверджувати, що в умовах зниження інтелекту підліткового періоду є найбільш сензитивним не тільки для розвитку соціалізації, але й для формування соціально-психологічної компетентності, основу якої складають компоненти самосприйняття. Необхідно враховувати стадійність розвитку ведучих та другорядних симптомокомплексів, які складають феномен самосприйняття підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку. Метод поперечних зрізів дозволив нам зафіксувати загальну позитивну картину процесу самосприйняття, кризові прояви літичні, а підлітковий вік для дітей з порушеннями інтелектуального розвитку є сенситивним щодо формування соціально-психологічної компетентності.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають в дослідженні структури соціально-психологічної компетентності підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ван Джун, Будіянський М.Ф. Соціалізація як психологічне підґрунтя самосприйняття сучасного підлітка. *Науковий вісник ПДПУ ім. К.Д. Ушинського*. 2008. № 1–2. С. 191–195.
2. Галецька Ю. Програма формування соціально-побутових навичок у дітей з помірним та тяжким

ступенем інтелектуального порушення. *Актуальні питання корекційної освіти*. Випуск № 15. 2020. С. 106–112.

3. Докторович М.О. Формування соціальної компетентності старшогопідлітка з неповної сім'ї : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Марина Олександрівна Докторович; Ін-т проблем виховання АПН України. Київ, 2007. 208 с.

4. Єрмаков Т.І. Індивідуальне розуміння концепту "Я" як ключова компетентність особистості в умовах сучасного інформаційного суспільства. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: зб. ст. / АПН України, Ін-т соц. та політ. психології. Київ, 2014. Вип. 6 (9). С. 200–207.

5. Засенко В., Прохоренко Л. «Особливі діти» в умовах особливого навчального року. *Вісник національної академії педагогічних наук України*. Том 2 № 2 (2020). С. 1–6.

6. Носенко Е.Л. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості. *Психологія і суспільство*. 2004. № 4. С. 95–110.

7. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія. Київ : Академвидав, 2018. 446 с

8. Остряк М.М. Формування активної громадянської позиції студентів –майбутніх педагогів. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*. Серія: Психологічні науки. Чернігів, 2009. Вип. 74, т. 2. С. 62–65.

9. Романишин І.М. Формування моральних відносин підлітків в умовах мікро соціуму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Тернопіль, 2002. 19 с.

10. Соколова Г. Б., Кравець Ю. О. Деякі аспекти соціально-психологічної компетентності як умови залучення підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку до соціального простору. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Психологія. 2022. Вип. 1. С. 140–143.

11. Утьосов, Я. А., Утьосова О. І. Спеціальна методика дослідження основних показників сформованості соціальної компетентності підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Київ:, 2021. Вип. 41. С. 107–114.

12. Яценко Т.Є. Психологічна компетентність як еколого-психологічна характеристика особистості сучасного педагога. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир, 2011. Т. VII: Екологічна психологія. Вип. 26. С. 590–599.

13. Boshier R. Running to win: the contest between lifelong learning and lifelong education in Canada. *New Zealand Journal of Adult Learning*. 2001. No 28 (2). P. 6–29.